

УДК 811.161.2'373.46

Степанова О. І.

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ НОРМИ

У статті висвітлено поняття термінологічної норми, проаналізовано особливості норм сучасних українських терміносистем, окреслено варіантність норм термінолексем, названі причини їхнього порушення, охарактеризовано джерела, шляхи і способи кодифікації.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, термінолексема, мовна норма, професійний варіант норми.

В статье освещается понятие терминологической нормы, анализируются особенности норм современных украинских терминосистем, очерчивается вариантность норм терминолексем, называются причины их нарушения, характеризуются источники, пути и способы кодификации.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосистема, терминолексема, языковая норма, профессиональный вариант нормы.

The article clarifies the notion of terminological standards, analyzed the features of the norms of the modern Ukrainian terminology systems, outlines the variation of terms, called the reason of their violation, characterized sources, the ways of and means of codification.

Key words: term, terminology, terminology systems, linguistic norm, the professional version of the norm.

Поява нових термінів – активний і постійно діючий процес у будь-якій мові, зокрема українській, що зумовлено розвитком науки і техніки, удосконаленням уявлень людини про природу, частиною якої вона є, предметний світ та їхню взаємодію. Оновлення номінативного фонду сучасних мов для спеціальних цілей забезпечено дією механізмів мовної системи загалом.

Термінознавство – сучасна наукова дисципліна, предметом якої є терміни і терміносистеми. Воно виникло в середині ХХ ст. на межі лінгвістики, логіки, інформатики, психології та низки інших наук. Оскільки терміни в кожній мові – це здебільшого слова і словосполучення, підпорядковані практично всім закономірностям утворення і функціонування слів і словосполучень, предмет і методи термінознавства в значному ступені збігаються з предметом і методами мовознавства. Терміносистему разом із багатьма термінологами (Т. Кияком, І. Кочан, В. Лейчиком, Т. Панько, Л. Симоненко, О. Суперанською та ін.) розуміємо як упорядковану єдність термінів будь-якої галузі, що набуває ознак системності поступово із розвитком науки, техніки, мови. Вона є наслідком організованості термінології, якщо під термінологією розуміти сукупність термінів, що стихійно складаються у процесі пізнання певної галузі діяльності. Унормування терміносистеми відбувається під час безперервного комунікативного функціонування.

Мета нашої розвідки – з'ясування поняття термінологічної норми, специфіки її функціонування в українських різногалузевих наукових системах.

Термінологія має більшу незалежність, ніж інші мовні рівні. Можна виділити, наприклад, такі мовні рівні, де дозволені певні відхилення від норми, але при збереженні загальних принципів і закономірностей, властивих мові. У такому випадку сама термінологія може впливати на розвиток норм загальнолітературної мови. Найбільше це характерно для термінологічного словотворення.

Питання унормування термінологічної лексики складне й суперечливе. Як зазначає Т. Р. Кияк [4, с. 58], результати лінгвістичної нормалізації термінології повинні мати не більш, ніж рекомендаційний характер, оскільки лінгвіст не може стверджувати про правильність/неправильність побудови терміна, а може говорити про нього лише з погляду перспективності/неперспективності, доцільності/недоцільності.

Отже, ідеться про специфічну термінологічну норму, тоді як орфографічні, орфоепічні, акцентуаційні та граматичні норми в основному є загальнолітературними. Поява самостійних тенденцій термінотворення призвела до виникнення такого поняття, як професійний варіант норми.

У професійному варіанті норми необхідно враховувати і те загальне, що властиве мові науки (професійним мовам) і загальнолітературній, і те особливе, що існує в професійних, але відсутнє в загальнолітературній мові. Професійний варіант норми зовсім не протиставлений нормам загальнолітературної мови, проте для визначення його лінгвістичного статусу слід виявити умови, при яких можливе його утворення.

Необхідність в професійному варіанті норми виникає головно в двох типових випадках: 1) коли існують варіантні засоби вираження понять або реалій; 2) коли з'являються нові засоби вираження понять або реалій, типових для мови професійних сфер уживання, але відсутніх у загальнолітературній мові.

У першому випадку варіантні форми вираження понять різняться за сферами вживання: загальнолітературної та професійної. Наприклад, форми множини чоловічого роду на *-á* дуже часто незвичні для вуха неспеціалістів: *стопорá, колерá, юпитерá* (освітлювальні прибори), *профіля́* (вертикальні розрізи, перетин), *торта́, кекса́* (в мовлення кулінарів), *факелá* (у нафтовиків) та ін. Очевидно, спеціалісти повинні з'ясувати, наскільки такі варіанти допустимі в межах норми, чи вони є помилковими. На нашу думку, перелічені варіанти можуть буди віднесені до усного різновиду професійного варіанта норми. Показово, що в сучасних нормативних словниках-довідниках форми *штурманá, шпікерá, колерá* та ін. кваліфікують як факти термінологічного мовлення або професійного просторіччя, а не як відхилення від норми. Це підтверджує й офіційна кодифікація подібних форм у морській термінології, де спеціальним циркуляром закріплені деякі з них: *крейсера* (не писати *крейсери*), *лоцмана* (не писати *лоцмани*), *мічмана* (не писати *мічмани*) та ін. До професійного варіанту входять і акцентологічні норми слів: *рудник* (у гірників та шахтарів), *компа́с* (у моряків), *агонія́, епіле́сія, інсу́льт* (у медицині) та ін. Типовими для термінологічного слововживання є граматичні варіанти професійних норм: *спазм – спазма*. Уживання форми жіночого роду можна вважати допустимим у межах норми.

У процесі визначення професійного варіанта норми дуже важливим є розуміння, що не всі професійні відхилення від правил літературної мови можуть бути віднесені до розряду допустимих у спеціальних сферах і кваліфіковані як професійний варіант. Іноді це помилки або відхилення від норми в термінологічному наголосі, словотворенні або слововживанні. Серед таких прикладів багато порушень як професійного варіанта норми, так і літературної норми наголосу загалом, напр.: *рефлексія́* (псих.), *ну́хівка* (орн.), *тетерофорія́* (мед.) та ін.

Деякі форми, реалізовані винятково в усній формі професіоналів, у неформальному оточенні спеціалісти кваліфікують як професіоналізми: помилка – *ляп*, синхрофазотрон – *каструля*, внутрішні роботи нульового циклу – *нуль, нульовка* тощо. Різновидами професіоналізмів є професійні жаргонізми, наприклад: *наводнювання легенів* (мед.) – набряк легенів при обструкційному ателектазі. Якщо частина професіоналізмів цілком може мати нормативний характер, то умовність професіональних жаргонізмів досить відчувати мовці.

У межах норми в термінології є низка форм, які не властиві загальнолітературній мові. Наприклад, уживання тавтологічних словосполучень типу *одно-однозначні (співвідношення), електронно-електронний (перехід), адаптер канал-канал* є порушенням словотворення в мові науки, але цілком виправдане, оскільки репрезентують прийом, потрібний для відображення відповідного поняття. У професійному уживанні допускається і наявність речовинних іменників у множині, коли необхідно окреслити, наприклад, різновид, сорти: *корма* (для тварин), *мармури, спирти, чаї, тютюни* тощо. Можна використовувати в множині й деякі абстрактні іменники: *звучності, неоднорідності, вередливості* та ін.

Отже, процес кодифікації галузевої термінології вимагає всебічного вивчення джерел і способів її унормування, особливостей функціонування в науково-теоретичній та науково-практичній сферах [7, с. 116].

Аналіз наукової галузевої літератури свідчить, що певна частина понять підмови різних наук у фахових виданнях репрезентується по-різному, трапляються невдалі кальки з російської, ряд термінів через багатокомпонентність і багатозначність неточно називають поняття, для окремих із них характерна велика кількість синонімічних рядів тощо [1, с. 34].

Так, наприклад, уживання невдалих кальок із російської призводить до неточності усього тексту, наприклад: *Отже, з одного боку, державою створюються рівні стартові можливості для вступу на навчання за державним замовленням... З іншої сторони, особа наділена правом навчатися власним коштом* [3, с. 50]. Лексеми *бік* і *сторона* мають однакове переносне значення: «складник, елемент чого-небудь, окрема риса, властивість, яка характеризує що-небудь». Водночас, у діловому та науковому стилях усталено дві конструкції: «з одного боку, з другого боку» та «з одної сторони, з другої сторони». Але ці словосполучення мають різний зміст. Першу уживають, коли зіставляють два факти, дві обставини. Другу використовують у договорах (угодах), коли йдеться про сторони договору. Очевидно, в аналізованому контексті доцільно вживати вираз «з одного боку, з іншого боку».

Часто трапляються помилки, що пов'язані з прийменниково-відмінковим керуванням, наприклад: *За рахунок оплати за навчання* [3, с. 54], хоча правильно уживати: *за рахунок оплати навчання*.

Незважаючи на те, що дієслова *оплатити* і *платити* синонімічні в значенні «вносити плату за щось», однак вони різняться керованими відмінковими формами іменників. Лексема *оплатити* вживається з іменником у знахідному відмінку без прийменника, тоді як до слова *платити* у складі об'єктного словосполучення додається прийменник *за*. Порівняйтете: *Фірма вчасно оплачує рахунки* (з газети); *Біля собору цього дня знову з'явилися ті, що за висоту не платять* (О. Гончар).

Окремі терміни різняться й у значенні, і, відповідно, – здатністю сполучуватися з іншими словами. Так, іменник, *об'єм* – «величина у довжину, висоту й ширину, вимірювана в кубічних одиницях» уживається в сполученнях: *об'єм конуса, куба, циліндра, колби, посудини, приміщення, кімнати, вагона, котловану, печі, тіла, серця, мозку, повітря, рідини* тощо; *об'єм* може бути *великий, малий, невеликий*,

значний, повний, середній. Нормативними є вислови: *визначити об'єм чогось, циліндр об'ємом 400 кубічних сантиметрів, тіло в об'ємі має п'ять кубічних дециметрів, об'єм повітря збільшується під час нагрівання* та ін. Іменник *обсяг* – взагалі «розмір, величина, кількість, значення, важливість, межі чогось». Уживається зі словами: *обсяг роботи, капіталовкладень, будівництва, бюджету, заготівель, промислової продукції, знань, інформації, брошури, книжки, рукопису, поняття, слова, навантажень*, *обсяг* може бути *величезний, значний, невеликий, середній*. Можна сказати: *визначити обсяг, підрахувати обсяг, величезна за обсягом і значенням праця, у повному обсязі, брошура обсягом 20 сторінок*. Уживання таких словосполучень, як: *об'єм робіт, об'єм інформації* (потрібно: обсяг), а також, *розмір статті, розмір книги* є порушенням норми.

Основу термінологічних систем різних галузей наук становлять запозичення. Треба зазначити, що процес стабілізації іншомовних запозичень у терміносистемах відбувався не зразу. Це можна проілюструвати на конкретних прикладах.

Термін *аналіз* (гр. *analysis*) засвоївся без закінчення *-is*, правда спочатку цей термін виступав у двох варіантах: 1) з нульовим закінченням (як уживається і сьогодні); 2) із закінченням *-a* (*аналіза*).

Порушення мовних норм запозичених термінів пояснюється незнанням значення слів, частковим збігом обсягів сем іншомовізму з власне українським словом.

Наприклад: *Актуалізується необхідність скасування пільг та преференцій окремим суб'єктам господарської діяльності* [3, с. 49]. Уважаємо, що треба залишити тільки одне слово: або *пільги*, або *преференції*, оскільки: термін *преференція* має значення: 1) «особливі пільги, надані окремим державам, підприємствам, організаціям для підтримки окремих видів діяльності»; 2) «перевага, пільга» [9, с. 559].

Серед запозичень у системі термінів виділяємо росіянізми, граматичні форми яких не властиві нормам сучасної української мови, наприклад, російський активний дієприкметник *тлеющий* (пож.) перекладено як *жевріючий* або *тліючий*, відповідно до значення українського дієслова *жевріти*: «горіти без вогню», замість українського нормативного варіанту *жевріючий*.

Часто інтернаціоналізми та росіянізми співіснують як терміни-дублети, при відсутності національного відповідника. Запозичення із близькоспоріднених мов породжують побічні значення (конотації), або вони часто виступають міжмовними омонімами (причому в російській мові слово може бути багатозначним, тоді як в українській воно позбавлене полісемії). Саме тому в деяких випадках доцільно відмовитися від запозичень із близькоспоріднених мов на користь інтернаціоналізмів. У галузі термінології інтернаціоналізація словникового складу мов особливо помітна, оскільки й сама наука дедалі більше інтернаціоналізується. За традицією, інтернаціоналізмами називають лексичні одиниці, що становлять фоноворфологічні варіанти слів або морфем, які поширюються зі спільного джерела в неспоріднені мови й мають у цих мовах ідентичну або схожу семантику та графіку, наприклад: *антагонізм, інвестиція, ініціатива, капітал, експорт, економіка, ініціатива* тощо.

Значна кількість запозичень у терміносистемах свідчить про те, що формування термінологій усіх галузей зумовлено екстралінгвальними (культурними, соціально-історичними, психологічними) та інтралінгвальними (внутрішньомовними та міжмовними) чинниками.

У термінології реалізуються потенційні можливості мови, які не завжди знаходять вихід у загальнолітературному словотворенні. Оскільки термінологія – це галузь, що перебуває в авангарді науки і безпосередньо відчуває на собі вплив екстралінгвальних чинників, тобто потребу в лексемах для нових явищ у науці й техніці, то в ній інтенсивно використовуються всі способи словотворення загальнолітературної мови і всі власне термінологічні моделі, яких не має у загальнонародній мові.

Крім засвоєння й дотримання норм літературної мови у професійній сфері, потрібно орієнтуватися в термінологічному комплексі обраного фаху, аналізувати специфіку термінів, дотримуватися національних стандартів щодо системи термінів.

Продуктивність кодифікації термінів та їхнє активне використання в усному та писемному фаховому мовленні залежить від вправ і завдань, спрямованих як на переклад та вдумливе засвоєння термінології, так і на активізацію вмінь говоріння та слухання, необхідних для застосування цієї термінології в конкретних ситуаціях спілкування.

Отже, засвоєння термінологічної норми передбачає обов'язкове володіння культурою фахового мовлення. Знання сучасних норм літературної мови, фахової термінології; уміння складати документи, вести міжособистісний діалог, виступати перед публікою, використовуючи різні тактики для досягнення комунікативної мети, є важливою умовою професійного успіху та фахового зростання.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в науковому опрацюванні термінів різних галузей, що становлять загальну картину розвитку української термінології як підсистеми загальнолітературної мови.

Література:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

3. Вахович І. Функціонування ВНЗ приватної форми власності в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки вищої школи / І. Вахович // Економічні науки : зб. наук. пр. – Луцьк, 2008. – Вип. 5 (18). – Ч. 1. – С. 48–58.
4. Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения : учебн. пособие / Т. Р. Кияк. – К. : УМК ВО, 1989. – 104 с.
5. Кияк Т. Р. До питання про «своє» та «чуже» в українській термінології / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1994 – № 1. – С. 34–37.
6. Культура мови на щодень / Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко [та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 304 с.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацько. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1978. – 288 с.
9. Словник іншомовних слів / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1985. – 966 с.
10. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К. : Алерта, 2010. – 696 с.